

Janina
Ramirez
FEMINA

Een nieuwe geschiedenis
van de Middeleeuwen,
via de vrouwen
die daaruit zijn
geschrap

Vertaald door
Mario Molegraaf

2022 Prometheus Amsterdam

Aan de in vergetelheid geraakte vrouwen, mensen die naar hen zoeken, en mensen die me over hen vertelden

Voor D, K en K

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen. Aan hen die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op enig recht, wordt verzocht contact op te nemen met Uitgeverij Prometheus, Postbus 1662, 1000 BR Amsterdam.

Oorspronkelijke titel *Femina. A New History of the Middle Ages, Through the Women Written Out of It*

© 2022 Janina Ramirez

© 2022 Nederlandse vertaling Uitgeverij Prometheus en Mario Molegraaf

Omslagontwerp DPS Design & Prepress Studio naar een ontwerp van Penguin Random House

Omslagbeeld illuminatie uit *Scivias* van Hildegard van Bingen/Hulton Archive/Getty Images

Foto auteur Geoffrey Swain/Shutterstock

Lithografie afbeeldingen BFC, Bert van der Horst, Amersfoort

Zetwerk Elgraphic

www.uitgeverijprometheus.nl

ISBN 978 90 446 5014 3

1

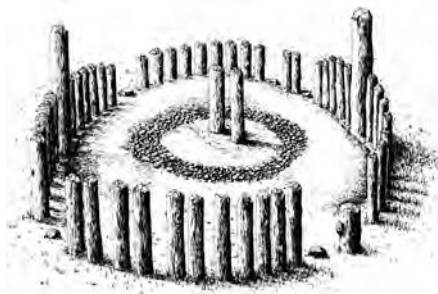
KOPSTUKKEN

Ontdekking!

2006 – Loftus, Redcar and Cleveland, Engeland

Street House Farm ligt op een kruising op de noordelijkste rand van de North Yorkshire Moors – een woest gebied, geseseld door de wind. Na de verste akker van de boerderij stort de zee zich tegen de heel steile rotsen van de kust. Het stadje Loftus, gemeente Redcar and Cleveland, ligt slechts een kilometer of twee ten zuiden en oosten van de boerderij. We zijn in het gebied van Wordsworth, Dracula en de grootste concentratie oeroude bomen in Noord-Engeland.¹ Als deze bomen konden praten, zouden ze talloze verhalen vertellen over de dingen die zich in dit landschap hebben afgespeeld. Dit verhaal gaat over Steve Sherlock, een archeologische detective (zijn achternaam is een gelukkig toeval). Al vier decennia lang onderzoekt Steve in dit gebied mysteries die duizenden jaren teruggaan.²

Steve kent deze streek heel goed: hij is opgegroeid in het nabije Redcar en pluist al heel zijn leven de bodem van deze akkers uit, op zoek naar schatten en antwoorden. Van 1979 tot 1981 maakte hij deel uit van een team dat neolithische cairns en nederzettingen uit de IJzertijd ontdekte op dit bescheiden stuk land rondom Street House Farm. Met name één ontdekking maakt deze plek bijzonder: een unieke structuur, volgens koolstofdatering uit omstreeks 2200 voor Christus. Het is nu een reeks gaten – echo's in de bodem van voorheen geweldige houten monumenten – maar oorspronkelijk ging het om een cirkelvormige omheining, met een doorsnee van ongeveer 8 meter, bestaande uit 56 rechtopstaande grof gehakte hou-

Reconstructie van de Street House 'Wossit', Loftus,
Laat-Neolithicum, ca. 2200 v.Chr.

ten balken, met een merkwaardig D-vormig verhoogd deel in het midden.³ De plaatsing van de palen wekt de indruk dat mensen zich er op een processieachtige of ceremoniële wijze tussen verplaatsten. Omdat andere overtuigende aanwijzingen ontbraken, sprak men van een 'rituele plek', waar onbekende oude ceremonies plaatsvonden, en gaf er de grappige naam 'Wossit' (van what-is-it?) aan.⁴ We worden er zo aan herinnerd dat wanneer we terugkijken in de tijd ons onderzoek provisorisch is en we ons moeten blijven afvragen 'what is it'?

Duidelijk is dat zich te Loftus, de tegenwoordig ogenschijnlijk afgelegen en geïsoleerde boerderij op een heuveltop, ooit een oud centrum van mensen, lawaai, beweging en leven bevond. De overblijfselen van structuren die millennia oud zijn, doorspekken de velden, waaronder het officiële 'Oudste huis' van Teesside, dat ouder is dan Stonehenge. Tientallen jaren nadat hij de Wossit uit de bodem zag opdoemen, waren het de omtrekken van een rechthoekige omheining, opgepikt van een luchtfoto, die tot Steves verbeelding spraken. In een greppel uit de IJzertijd bevonden zich de sporen van gebouwen, waaronder een aantal *roundhouses*. Steve was hierheen gekomen om een pre-Romeinse wereld te ontdekken, maar een bescheiden heuvel nabij het middelpunt wees op de aanwezigheid van iets anders wat het verkennen waard was.⁵

Dwars door de omtrekken van oudere huizen uit de IJzertijd heen, maar systematisch gerangschikt binnen de begrenzing van de omheining, waren er 109 graven. Ze waren allemaal zorgvuldig in de grond uitgegraven, met voldoende ruimte om een lichaam in een foetushouding op de zij te kun-

nen leggen. Er waren geen botten – door de zure bodem was al het organisch materiaal weg – maar er verschenen bepaalde aanwijzingen toen het team lagen aarde afgroef. Kralen, stukjes metaal, delen van verweerde wapens wezen er allemaal op dat het geen graven uit de IJzertijd waren, maar van recenter datum. Het waren vroegmiddeleeuwse graven, en nog opwindender was dat ze leken te dateren uit een tijd dat dit deel van Noord-Engeland een ideologische revolutie onderging. Ze dateerden uit de tijd dat het christendom voor het eerst voet aan de grond kreeg langs de kustlijn van Northumbria.

Maar de belangrijkste vondst zat verstopt in het heuveltje in het midden van de begraafplaats. De andere graven strekten zich uit langs de begrenzing van de omheining, maar dit gebied met verhoogde aarde vormde een brandpunt voor de begrafenis. Bij het openen van het centrale graf vond Steve goud: prachtige, symbolische vroegmiddeleeuwse sieraden van de allerhoogste status. De persoon in deze grafheuvel, die boven alle anderen uitstak, was duidelijk belangrijk, zowel voor de mensen die hun dierbaren zorgvuldig om hen heen hadden begraven als voor het archeologische team dat ze 1400 jaar later opgroef. Dit was het graf van een leider, iemand die door de gemeenschap was gekoesterd, iemand met macht, rijkdom en invloed. Er zijn vage aanwijzingen voor de betekenis achter deze begraafplaats. Om die te begrijpen moeten we onszelf in het landschap plaatsen, tussen de mensen uit het zevende-eeuwse Loftus, en goed kijken naar de voorwerpen die ze in de grond legden. Op die manier rijst een beeld van een Noord-Engelse samenleving, opgeschud door veranderingen en zich toch vastklampend aan het verleden.

Welkom in zevende-eeuws Loftus

De zoute lucht bijt je huid terwijl je uitkijkt over het woelige water van de Noordzee. De golven voor je verbinden in plaats van te verdelen: ze koppelen deze uitloper van de Noord-Engelse rotswanden aan Scandinavië, Duitsland en verder naar exotische landen in het zuiden en oosten. In de baai aangemeerde schepen zijn de paarden van de zee, die internationale reizen en veelbelovende verre rijkdommen binnen bereik brengen. Als je wegdraait van het water en landinwaarts kijkt, ontvouwt zich een vreemd terrein. De aarde heeft hobbels en bobbel, de echo van grote structuren

Reconstructie van de zevende-eeuwse site in Street House, Loftus door Andrew Hutchinson. © Andrew Hutchinson en Stephen Sherlock

van vele eeuwen oud. Stenen van oude Romeinse structuren liggen verspreid en een paar nieuwe houten gebouwen verrijzen tussen grafheuvels en verhoogde greppels.

Er vindt een ceremonie plaats. Mensen lopen door een reeks brede openingen in de eeuwenoude omheiningen uit de IJzertijd en vervolgens een vierkant gebied in ter grootte van een half voetbalveld. Ze verzamelen zich en gaan naar een van de nieuwe houten gebouwen. Het is een eenvoudig geheel, slechts één ingang naar een kleine, donkere ruimte. Binnen ligt iemand op de rug, gekleed in luxe gewaden met goud dat glinstert op de borst. De persoon is stil en vredig, heel duidelijk dood. Links van dit gebouwtje is een gat in de grond gegraven, ernaast ligt een grote hoop vers gegraven grond. Als je de aarde in tuurt, blijkt er iets verrassends in te liggen – een prachtig bewerkt en versierd bed. Het is bedekt met bont en kostbare materialen, een zacht kussen onder een hoofdeind van massief essenhout.

Achter de hoop aarde verrijst nog een houten gebouw. De deuren staan open en vanbinnen komt de zachte gloed van kaarsen. Op een verheven cirkelvormig platform naast het gat in de grond staan de leiders van de ge-

meenschap, met hun mooiste kleding, rood, groen en geel geverfde wol omzoomd met exotische stoffen zoals zijde, aangevoerd van over zee. Gouden knopen en sierlijke gespen schitteren tussen plooiën van stof, en de vrouwen dragen kralenkettingen in lagen over hun borst. Ze kijken plechtig, terwijl mensen hun kant op komen en geleidelijk de ruimte vullen. De beroemde en de bedrijvige, de grote en de gewone mensen zijn allemaal hier om hun respect te betuigen aan één iemand. Dadelijk zal de overledene in het bed worden gelegd, voor de eeuwige slaap, omringd door voorouders van millennia geleden. De dode zal één worden met het landschap. Deze mensen zijn hier om de dode te herdenken, maar de begrafenisrituelen zijn ook een sterke herinnering aan hoe ze allemaal op een dag zullen versmelten met een plek waarvan de geschiedenis teruggaat tot het mythische verleden.

De geheimen van graf 42

De vroegmiddeleeuwse begraafplaats bij Loftus is ongewoon. Ruim honderd in een rechthoek gerangschikte graven vormen een heel duidelijke omtrek. Ze liggen allemaal van oost naar west, gebruikelijk bij christelijke begrafenis, met het hoofd in de richting van de opkomende zon.⁶ Drie graven bevinden zich in het hart van de plek, Steve Sherlock noemde ze 41, 42 en 43. Eentje ervan kreeg een uitgebreidere behandeling dan de andere. Graf 42 lag onder een grafheuvel, zodat je het van een afstand kon zien. Hoewel botten, hout en stof waren verdwenen, gaven de resterende metalen voorwerpen een duidelijke indicatie van hoe het oorspronkelijke graf eruit zal hebben gezien. Van een heel mooi houten bed waren alleen verweerde ijzeren noppen en gekruld beslag van het hoofdeinde over. Dit was allerm minst het enige grafbed dat in Engeland was gevonden, maar wél het enige zo ver in het noorden.⁷

In het bed, dicht bij waar zich de borst van de dode zal hebben bevonden, kwam een reeks glinsterende vondsten uit de bodem tevoorschijn. Twee hangers, bezet met sterk gepolijste cabochon rode edelstenen, groot en exotisch qua ontwerp. Drie draadkralen – twee blauwe en eentje van goud, oorspronkelijk aan een ketting geregen – liggen ernaast. Maar de bijzonderste vondst was het unieke en complexe centrale ornament, een schildvormige gouden hanger met rijen cloisonné edelstenen rond een

Hangertjes van goud en granaat uit graf 42, Street House, Loftus. © Stephen Sherlock

granaat in de vorm van een jakobsschelp van bijna 2 centimeter breed. Iets dergelijks was nog nooit gevonden en het suggereerde dat de in graf 42 geëerde persoon erg belangrijk was – waarschijnlijk iemand uit een koninklijke familie of de adel. Het suggereerde ook dat ze een vrouw was.⁸

Zonder botten om te analyseren, was het geslacht bepalen van de graven in Street House gebaseerd op de vondsten. Wapens en lemmeten beschouwde men als mannelijke voorwerpen, terwijl kralen, sleutels en sieraden vrouwelijk waren. Dit is natuurlijk niet bijster nauwkeurig. Bij onderzoek van andere plaatsen met skeletresten blijkt het geslacht bij de voorwerpen soms omgekeerd te zijn. Op de nabijgelegen begraafplaats in Norton, Cleveland, vond men bijvoorbeeld een man die met een kraal én met wapens was begraven, terwijl vrouwen zijn begraven met messen of zwaarden.⁹ Er zijn ook ontdekkingen gedaan aan de andere kant van de Noordzee, waar de vondsten als mannelijk golden, terwijl de botten vrouwelijk waren. Maar men aanvaardt algemeen dat vrouwen vaker met sieraden werden begraven.

Deze hanger biedt een fascinerend beeld van de bezitter ervan en de wereld waarvan ze deel uitmaakte. Ze staat nu bekend als de ‘Loftus Princess’:

alleen een belangrijk iemand zou met zo veel eer en met zulke mooie schatten worden begraven. Dit soort cloisonné sieraden is alomtegenwoordig in elitegraven uit die tijd. Er zijn vergelijkbare stukken gevonden in Sutton Hoo, de uitbundigste grafgraven ooit ontdekt in Engeland. En in hetzelfde jaar dat men de prinses van Loftus ontdekte, groef Terry Herbert met dank aan zijn metaaldetector liefst 3500 cloisonné sieraden op, de grootste collectie Angelsaksisch goud- en zilverwerk ooit gevonden, de Staffordshire Hoard.¹⁰

Maar de stukken uit de akker bij Staffordshire verschillen op een opmerkelijke wijze van het juweel uit Loftus. Ze hoorden allemaal bij wapens of waren verbonden met een mannelijke militaire elite. Ze werden verwijderd van zwaarden en schedes of van de lichamen van hun eigenaars gehaald, en het ging om de schatten van gewapende mannen die vochten en stierven in het koninkrijk dat bekendstaat als Mercia. Het Loftus-juweel is niet zo'n strijdtrofee. Het werd in de aarde gelegd als onderdeel van een graf, vermoedelijk het persoonlijke bezit van de vrouw uit Northumberland die het droeg. Door via haar begrafenis zo'n statement te doen hebben zij en haar gemeenschap bewust inzichten over hun wereld achtergelaten, die wij uiteindelijk aan het licht kunnen brengen.

Toverkunsten van de smid

De ontdekking van juwelen met goud en granaten in alle hoeken van het land onthult niet alleen dat die in de vroege Middeleeuwen in de mode waren, maar ook dat ze een symbolische betekenis hadden. Groepen Angelen, Saksen en Juten staken de zeeën over en vestigden zich in de eeuwen na de val van Rome in Engeland, en ze namen hun kleding en cultuur mee. De vele overgebleven cloisonné sieraden verbonden hun bezitters aan een vroegere Germaanse wereld, duidelijke symbolen van identiteit, maar ook van macht en rijkdom.

Hoewel we heel weinig fysiek bewijs hebben voor de werkwijze in de ateliers die deze prachtige dingen produceerden, openen de vereiste vaardigheden om zo'n ingewikkeld voorwerp te maken als de hanger van Loftus nieuwe vensters op het Engeland van de zevende eeuw. Gezien het feit dat ateliers geen stromend water hadden en juweliers moesten vertrouwen op simpel gereedschap en natuurlijk licht, is het heel opmerkelijk dat dit

soort sieraden überhaupt werd gemaakt. Een graf dat men ontdekte in Tattershall Thorpe, Lincolnshire, de zogeheten 'schat van de smid', bevatte gereedschappen die erop wezen dat de overledene met metaal werkte.¹¹ Hij werd alleen begraven, een weerspiegeling van het respect waarmee smeden werden bejegend. Mogelijk was hij een rondtrekkende handelaar die tijdens een reis stierf en deze eer van de gemeenschap kreeg. Tot de vondsten uit zijn graf behoren een ijzeren bel (die hij zal hebben geluid om klanten te lokken), zijn gereedschap (scharen, hamerkoppen, tangen en priemen) en stukjes metaal, waarschijnlijk bij elkaar in een zak gestopt. Door deze voorwerpen in de grond te leggen vereerde de gemeenschap hem: men legde zijn statussymbolen naast zijn lichaam en voorzag hem van wat hij nodig zou hebben in het hiernamaals.

In de zevende eeuw zag men smeden als machtige en belangrijke leden van de samenleving. Dit was een overblijfsel van de Germaanse heidense religie die in heel Engeland werd gepraktiseerd voor de komst van christelijke missionarissen. Een gevierde mythische figuur was de smid Wieland. In de *Poëtische Edda* staat zijn verhaal. Wieland was zo'n geweldige sieraadmaker dat koning Níðuðr hem als slaaf wilde, zodat verder niemand de

Afbeelding van de smid Wieland op de voorkant van de Franks Casket, British Museum

stukken kon krijgen die hij maakte. Hij gaf opdracht Wieland kreupel te maken door de kniepezen in zijn benen door te laten snijden, en sloot de smid op een eiland op waar hij uitsluitend voor hem schatten kon produceren. Maar Wieland beraamde zijn ontsnapping. Hij doodde de twee zonen van de koning en maakte bekers van hun schedels, een broche van hun tanden en juwelen van hun ogen. Daarna lokte hij de koningsdochter naar zijn atelier. Hier bedwelmde en verkrachtte hij haar, hij verwekte bij haar zijn eigen kind, dat uiteindelijk haar wrede vader als koning zou opvolgen. Nu Wieland zich helemaal had gewroken, ontsnapte hij met een vliegmachine die hij van vogelveren had gemaakt.

Passages uit dit verhaal werden in de zijkant gegraveerd van een kistje van walvisbot, bekend als de 'Franks Casket', ongeveer uit dezelfde tijd dat de begraafplaats bij Loftus in gebruik was.¹² Het gebogen been van Weyland laat zien hoe men hem verlamde, intussen houdt hij een tang boven een aambeeld zoals die in de 'schat van de smid' werd gevonden. De onthoofde zoon ligt onder hem, terwijl veren van vogels worden geplukt ter voorbereiding op zijn ontsnapping via de lucht. Voor een samenleving georganiseerd rond een krijgerselite, die vaak van huis was, waren kleine, persoonlijke, draagbare kunstwerken waardevoller dan grootschalige schilderijen, beeldhouwwerken of architectuur – sieraden dus. Deze juwelen waren de meesterwerken van hun tijd en de mensen die ze maakten vertoonden een bijna goddelijk vermogen om metalen te bewerken: ze gaven ruwe rots een vloeibare vorm, daarna weer een vaste vorm, bewaard als een glinsterend, eeuwig stukje alchemistische tovenarij.

Het sieraad uit Loftus is een spectaculair voorbeeld van de tovenarij van de smid. Maar niet alleen de gouden juwelen zelf helpen ons het vroegmiddeleeuwse Engeland te begrijpen. Ook oude Engelse literatuur leert ons veel over de symboliek van kostbare bezittingen.¹³ In het epische gedicht *Beowulf* gaat het vaak over goud, door heren gegeven om de loyaliteit van volgelingen te garanderen, waarbij men oude erfstukken gebruikte om verdragen en eden te waarborgen. Hrothgar zegt dat hij het vertrouwen verwierf van Beowulfs vader door het zenden van 'oude schatten over de rug van de zee naar de Wylfings, hij zwoer mij een eed'. Relevanter voor ons onderzoek naar de vrouw uit Loftus is dat goud in de grond werd gelegd en werd beschermd door zowel een angstaanjagende draak als door 'beroem-